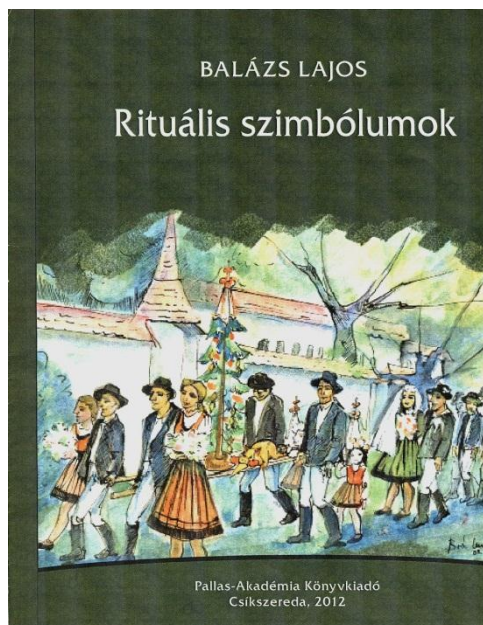

KÖNYVAJÁNLÓ

Balázs Lajos : Rituális szimbólumok a székely-magyar jelképkultúra világából

Szerző: Balázs Lajos
Cím: Rituális szimbólumok a székely-magyar jelképkultúra világából
Kiadó: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda
Megjelenési év: 2012.
ISBN: 9789736653513

A *'RITUÁLIS SZIMBÓLUMOK a székely-magyar jelképkultúra'* világából című kötetet négy évtizednyi néprajzi kutatómunkám külön-külön, itthon és Magyarországon megjelent tanulmányaimból válogattam. Legtöbbjüket műhelymunkának, „laboratóriumi” elő- vagy utókísérletnek tartottam és tartom, hisz ezekre támaszkodva írtam és írhattam meg, mélyíthettem el az emberi sorsfordító szokások monográfiáit, a paraszti társadalom – legszámosabb közösségünk – szervező, irányító, szabályozó, rendtartó, akár „alkotmány”-nak is nevezhető kultúrájának foglalatait.¹ Egyben kutatói, szakmai nyugtalanságom jelzései is: a gyűjtés és kutatás annyi meglepetéssel járt életemben, hogy lezárható, kimerített témának semmit sem merészelek tekinteni.

Eddigi munkáim külön-külön és együtt felölelik egy adott népes közösség² – Csíkszentdomokos – lokális és egyetemes, általános és sajátos gazdasági, társadalmi, vallásos, érzelmi és spirituális műveltségét, pragmatizmusát, lelki világát, mellyel meghatározta és megtartotta önmagát, mellyel megőrizte saját maga és az egyetemes magyarság számára a nemzeti és egyetemes műveltség olyan őstényeit, történelem- és időfeletti elemeit, amire mások nem vagy csak alig emlékeznek. Tapasztalni, hogy a modern világ tudatában elhalványulóban a szimbólumok jelentése, hogy „nem képes a létet saját mélységében is érteni, csak racionális rendszerben”³. Holott a mítoszok és szimbólumok „minden normális és magasrendű kultúra alapját képezik”⁴. Erre büszkék a nagy népek vagy a nagy műveltség-hagyománnyal, örökséggel bíró kis népek (pl. görögök), és féltve vigyázzák ilyen természetű vagyónukat.

A válogatás egy szerény lokális, de az univerzalista is konkrétumában tetten érő kompenzáló kísérlet, anélkül, hogy kisebbségi komplexusokkal küszködne. Rendezői elve, amint a cím is sejteti, a népi kultúra, sajátosan a csíkszentdomokosiak expresszív kultúrájának (Turner fogalma) minél több komponensét feltárni, megvizsgálni, értelmezni. Bármennyire is átfogók és elemzők a monográfiák, a részkérdések – ilyenek a szimbólumok – elmélyítésére nem nyújtottak, nem nyújthattak teljes lehetőséget. Jelen kötet tanulmányai ezt a hiányt pótolják, illetve teljesítik ki ismereteinket arról a kódolt kultúráról, amit

¹ Balázs 1994, 1995, 1999, 2006, 2009, 2010,

² 7000 lélekszám.

³ Szongott 1995. 10. Turner is sérelmezi, hogy „manapság egyes tudósok (...) hajlamosak tökéletesen figyelmen kívül hagyni a szimbólumoknak az emberi cselekvésrendszerben betöltött kreatív funkcióját és megújító képességét”. Turner 2003. 14.

⁴ Uo.

metanyelvnek nevezhetünk, és aminek dekódolása ugyanazon kultúra képrendszerében fejthető meg anélkül hogy izolálódna az emberi megismerés egyetemes paradigmáitól, mintáitól. Részeket emelnek ki az egészből a teljesebb látás és láttatás szándékával, de úgy, hogy egyetemes összefüggésekre is fény derüljön, úgy, hogy az egyedi és egész viszonya ne sérüljön. Míg a monográfiák horizontálisan mutatják be a szokások, a szokáskultúra komplexitását, addig a tanulmányok a megismerés vertikális irányát követik. Kutatásaim során, melyek elsődlegesen a sorsfordító szokásokra irányultak, rájöttem, hogy ebben a körben a nyelv nem elég az események, gondolatok, vágyak és érzelmek kifejezésére. Kellenek a mítoszok, illetve fel kell azok nyomait fedezni, kellenek a szimbólumok, amik racionális vagy irracionális tartalmuknál fogva magukkal ragadnak. A pusztá szó uralkodni akar! A tanulmányok a pusztá szó kommunikációs egyeduralkodó ellen hadakoznak. A népi kultúra olyan rituális szimbólumait mutatják be, amelyek képi nyelven kapcsolatot létesítenek racionálisan össze nem kapcsolható dolgok, jelenségek között. Olyan folyamatokat tárnak fel, melyek során, Tölgyesi szavaival, az egyik jelrendszerből a másikba való átkódolás – átszemantizálódás – által kiváltódik a csak szöveggel való kommunikáció⁵. Idézhetem például a **bábakalácsot** (*Bábakalács*), talán legösszetettebb virágszimbólumunkat, a vénlegény jelképét, mely a népi szemlélet által spiritualizálódik és feldúsított tartalmánál fogva a botanikai meghatározások fölé emelkedik: a vénlegény teljes társadalmi, emberi, nembeli vonását, jellemét, természetét jeleníti meg. De említhetném a Kárpát medence körében szintén ismeretlen beavató rítusok rendszerét, melyeket kétségtelen a honfoglalás előtti korból hoztak és őriztek meg a szentdomokosiak: a született gyermeket háromszor keresztelik, illetve avatják be: az útszéli keresztfánál, a templomban, a családi asztalnál, az ellopott leányt (gyakori jelenség ma is) bekontyolással avatják legitim feleséggé, ami ma is fölötte áll az egyházi, polgári esküvőnek; a haldoklót pedig megkerítik, ami szerintem az egykori lélekértelmezés egészen magas fokára vall.⁶

Mi végre vannak, mit jelentenek az egymással összefonódó jelképek, szimbólumok rítusok?

Tökéletlen válaszómban a megismerés elve kerül első helyre: az egyén, a közösség, az etnikum, a nép önismerete és önmagát megismertető funkciója. A szimbolikus jelek, a rituális szimbólumok tiltott, de békés időkben is képesek felismerhetővé tenni egy közösséget a másik ellenében. Valami olyat tesznek, olyan felismerésre vezetik rá az embert, mint ami Odüsszeusz és Pénélopé viszonyában történt. Odüsszeusz miután leszámol a hitvesét több mint egy évtizeden át környékező, csábító aztán hazatérte után őt magát is megalázó kérésekkel, fel akarja fűdni magát. Kéznel levő eszköztárhoz fordul! Megnevezi az egykori jeleket, tárgyakat, melyek alapján Pénélopé felismeri őt, rájön arra, hogy nem egy újabb arcátlan kérővel van dolga, hanem olyan férfúval, aki ismeri – egyebek mellett – a hitvesi ágy titkát. Az Odüsszeusz által megnevezett dolgok csaknem valamennyije mitikus szimbólum – például a fa törzséből faragott ágy központi elhelyezése –, melyek identifikáló funkciója számtalan önmeghatározó élethelyzetben döntő lehet.

Milyen természetűek a rituális szimbólumok?

Noha Turner szimbológiai meglátásai nagy segítségemre voltak, az általam fellelt átmeneti rítusok, rituálék, és a bennük és velük és általuk élő, ható és visszaható rituális szimbólumok, jelek, hiedelmek, eszközök, mágikus praktikák tipologizálása nehéz feladat volt. A tanulmányok által fedeztem fel – mert így nyílt lehetőség arra, hogy egymás mellé helyezzek akár egymással rejtett viszonyban levő dolgokat is –, hogy mindezek egyetlen kultúrán belül is többjelentésűek. Feltárultak az ellentétes szemantikai pólusok, melyek mindig más-más társadalmi tapasztalat, erkölcsi és spirituális értékelés szemszögéből, más-más eseménytartalmak kontextusában kerülnek előtérbe, vagy húzódnak vissza. Turner ezeket „multivokális szimbólumok”⁷-nak nevezi. Csíkszentdomokosi példával illusztrálva: a **fenyő**, ez a sokjelentésű fa, egyszerre rituális eszköz, amit a lakodalom és fiatal halott (!) sorsfordulata alkalmával igénybe vesznek (Vö. *Az „idomított fenyő”, Jövőtlen lakodalom c. tanulmányokat.*) A tanulmányok, függetlenül attól, hogy tárgy, természeti, emberi, rituális jellegűek, azt sugallják, hogy a szimbólumok – ezek Turner következtetéseit⁸ is alátámasztják – nem statikus dolgok, szemantikai dinamizmus jellemzi őket, hogy a közösségek mindig hozzáidomítják saját társadalmi és kulturális, illetve fizikai és biológiai környezetükhöz. Ugyanaz a fenyő a lakodalomban a vitalitás, növekedés, gyarapodás, a halott lakodalmán pedig – megfelelően idomítva – a be nem teljesedett élet, a föld fele fordított sors szimbóluma. Fenyő szimbolizálja a menyasszonyi sorsot (*Ágsirató*), a menyasszony-vőlegény erotikus összekapcsolódását (*Erotika a lakodalom eszmeiségében*), az álmenyasszonyt (*A lakodalom humora*). Ebben a kultúrában minden, ami szimbolikus tartalommal bír tudatos vagy tudatalatti érdekeket szolgál. A szimbolikus gondolkodás az emberi lény útítársa (*Semmi sem véletlen. Vágyak és tárgyak összefonódása*). A jelképek, szimbólumok, mítoszok, Eliade-vel fogalmazva „nem az önkényes pszichikum teremtményei; ezek egy szükségletre válaszolnak és egy funkciót töltenek be: az emberi lény legrejtettebb módozatainak feltárása. (...) Ha megszokott nyelvünkre akarjuk lefordítani...a mítoszokat, szimbólumokat és rítusokat, akkor azok értelmét föltétlenül mélységükben kell megragadnunk”⁹. Hogyan lehetséges ez?

⁵ Tölgyesi 1980. 163.

⁶ A példák sokasága, változatossága a tartalomjegyzékből is kiderül.

⁷ Turner i. m. 12.

⁸ Vö. Turner i. m.

⁹ Eliade 1998. 15.

Figyelembe kell venni, mint láttuk, hogy „a forma ikonológiai jellege rendkívül sok ábrázolást tesz lehetővé, ugyanakkor mindegyikben megmarad az azonos téma. (...) A formai sokszerűség abból is következik, hogy egy kiinduló, primér jellegű forma alkalmas arra, hogy belőle különféle további fejlemények származzanak¹⁰”. Kutatásaim, tanulmányaim erre az elméleti tételre keresik az igazolást.

Együtt a szövőszékben a szerző a nagy népi műveltséget hordozó Nagy Lajosné Ferenc Rozáliával

Az amúgy egyszerű, kéznél levő eszközök, tárgyak, anyagok a hozzájuk társított, bennük meglátott, ezeknek tulajdonított szellemiség, meglátásom szerint, épp a bonyolult paraszti lélekről, egy sajátos kultúra által modellált specifikumról beszél. Szokáskutatásaim során soha sem tudtam elvonatkoztatni a tárgyaktól, a rítusok és tárgyak találkozásától, noha nem mindig találtam mindenre magyarázatot. Az átmeneti rítusok tárgyvilágát, Turner kifejezésével élve, az expresszív kultúra¹¹ eszköztárának tekintem. Mindig úgy gondoltam, hogy egy közösség expresszív kultúrája, az élet lényegét jelentős mértékben megragadó, művészi tükrözést is nyújtó képessége csak a szimbolikus tárgyak és jelenségek kapcsolata, szimbólumok-jelenségek és közösség viszonya értelmezésének révén érthető meg.

Tudatos törekvésem tehát, hogy számba vegyem, közelebb hozzam az olvasóhoz a székelység egy karakteres közösségének expresszív műveltségét, metaforikus, analógiás látását. Vagyis pragmatizmusát és absztraháló képességét, amellyel az egyetemes és lokális tárgyakban, eszközökben meglátja a sorsfordulók különböző helyzeteivel, mozzanataival kapcsolatos vágyait, céljait, érdekeit, eszmeiségét, üzenetét, visszautasításait, tagadásait, félelmeit stb. Ez a műveltség ugyanakkor egy gazdag, összetett, az egyetemes kultúrához is kötő, kapcsolódó, érzelmi és szellemi világunkat közvetítő sajátos, nem verbálisan deklaráció kommunikációs eszköztár. Úgy is fogalmazhatok, hogy az expresszív kultúra egészében a vágyak projekciója, aminek érzelmi és akarati dimenziói vannak. Tanulmányaim gondolatisága a paraetnológia szemléletét is próbálja érvényesíteni.

A rituális szimbólumok jelzős szerkezet értelmezése talán tovább árnyalja a fenti kérdésre adandó válaszomat. A mítoszokat, szimbólumokat, rítusokat (mint előbb is említettem) elsődlegesen a születés, házasság, halál szokásmedrében vizsgáltam, értelmeztem. Fontosnak tartom ezt pontosítani, mivel a közel múltban két fontos szimbológiai munka is került a

¹⁰ Tölgyesi 1980. 169.

¹¹ Turner 2003. 12.

kezembe – Tánczos Vilmos és Burckhardt Titus könyveire gondolok –, melyek a folklór más-más kategóriáit elemzik, figyelmüket „kizárólag a szakrális-mágikus funkcióval rendelkező képek bemutatására és rendszerezésére” fordítják.¹² Más helyzet, más megközelítés, de nem teljesen más szimbólumvilág.

Miben másak a rituális szimbólumok, miben látom sajátosságukat, létrejöttük másságát? Tánczos Vilmos a szakrális-mágikus képekről szólva ezeket két kategóriába sorolja: „látható vizuális jelekre” és „belső, mentális képekre”, amelyek a képzelet szüleményei. Véleménye szerint „mindig maga a belső kép az, ami alapvető jelentőségű (primordiális), a képet kifejező médium pedig esetleges (akcidencia)”¹³ Vele szemben, az általam fellelt szimbólumok, rituális szimbólumok alapján úgy látom, hogy megalkotásuk munkájában semmi sem véletlen, semmi nem spontán reakció vagy ötlet terméke.

A turner-i csapáson elindulva követtem, vizsgáltam a rítusok és szimbólumnak tekintett, azzá előléptetett tárgyak és jelenségek viszonyát, amit „érzelmekkel és akarattal bíró jelhasználók” hoztak létre azzal a céllal, hogy „a körülöttük lévő, általuk megélt világban rendszert teremtsenek”¹⁴ (Itt jegyzem meg, hogy a szokásrendszer éppen a paraszti társadalom rendteremtő kultúrája.) Ez késztetett arra, hogy ebben a viszonyrendszerben a szimbólumokat mozgásukban, tehát dinamikájukban és képlékenységükben ragadjam meg.

Feltételezhető, hogy a természet közelségében fel lehetett fedezni (és erre végtelen sok példa van) az emberi sors és -lényeg egy-egy részecskéjét, mozzanatát, valóságát, vágyát és a tárgyak, lények, jelenségek absztrahálása révén szimbólumokká avatódta valamiféle mitikus, vagy inkább közösségi konszenzus alapján. Ugyan az a folyamat, mechanizmus játszódhatott le, ami a közmondások konszenzusához vezetett. Ha csak (újra!) a bábakalács, a rituális fenyő példájára gondolok, akkor a rituális szimbólumok megalkotásának igen összetett analogikus elaborációját tételezhetem fel. A rituális szimbólumok tehát nem statikus jelképek, ellenkezőleg, dinamikájukban, mozgó állapotukban válnak jelképpé, üzenet hordozóvá. A rítusok teszik lehetővé, hogy valamit – eseményt, fordulatot, mítoszt – újra és újra aktualizáljanak, visszatérítsenek valami eredethez, mitikus teremtéshez. Ezáltal nemcsak emlékeztetnek, felidéznek, hanem legitimizálnak egy cselekvést, egy-egy emberi sorshelyzetet, emberi lépést.

A rituális szimbólum előtt nem vonulnak el, mint egy szakrális szimbólum előtt teszik, hanem ő maga vonul el az érdekelt néző előtt, teljessé téve az eseményt, például, a sorsfordító rítusok valós, tényszerű, de elvont – lelki, spirituális – üzenetét. A gyertyának, ha meggyújtják, egyszerű gyakorlati funkciója lehet: világítani. De ha a keresztlő, esküvő, lakodalom, halál és temetés, a menyasszony hozományának elvitele (és ezzel nem merítettem ki a rituális gyertyagyújtás sorát) alkalmával, illetve rítusai során gyújtják meg, akkor rejtett vagy kevésbé rejtett szimbólumokká lép elő: szent és profán gondolatokat, vágyakat, szándékokat, érdekeket, reményeket közvetít, idomulva mindig egy aktuális élethelyzethez. Jelképezi a felemelkedés reményét, de ennek törekvésességét is, hisz lángja egy kis fuvallatra is imbolyogni kezd¹⁵, a nagyobbra pedig kialszik; a haldokló lelkének tisztaságát vagy tisztítását, az elválást a korábbi állapottól. Megcélozza a szerelmi vágy felébresztését, megjeleníti ősidőktől fogva a menyasszony nemi készenléti állapotát, a feleséggé válás idejének eljöttét (*Ágsírató*). Jelzi, üzeni nemcsak a leány biológiai, társadalmi érését a házasságra, hanem hozományának elkészültét, új szállásra vitelének alkalmas idejét (*Hozományvitel. Tárgyak, eszközök sorszerű küldetése*). Ide sorolhatnám a rituális ételeket, italokat (tojás, alma, deuszpálinka, szilva, körte, karalábé stb.) rituális eszközöket is. Hangsúlyozom, az érzelmi és spirituális képzettársítás csakis rituális helyzetben indul el, a tárgyak, eszközök a rituális cselekvés kontextusában válnak üzenet hordozóvá, a sorsváltozás megtörténéseinek közösség általi elfogadtatása tényezőjévé. A rituális kontextus olyan, mint a gyógyszer tabletta: amíg dobozban van „hallgat”, csodatételre, változtatásra indul, mihelyt a testbe kerül. De a mag példája is ezt sugallja. Az elhanyagolt szimbólum viszont gyengül hatásában, mint a szavatossági időn túli gyógyszer vagy a magában megavasodott vetőmag. A szimbólumok képi megfogalmazása, és ennek ritualizálása által a szokás forgatókönyvének sok-sok eseménye dramatizált, eljátszott jelképpé, metaforává válik.

A rituális szimbólumok, melyekkel szokáskutatásaim éveim alatt találkoztam, az egyén és közösség viszonyrendszerében jelennek meg, de az egyénre összpontosítanak. Olyanoknak látom, mint egy művészi alkotás: emóciót sugároznak – indítéka legyen az élet öröme vagy lesújtó eseménye –, emóciót, amit közvetlen a szokás főszereplője vagy közvetlen érintettje él át, él meg, a rítus által pedig ezt megosztja, és élmény helyzetbe hozza saját magát és azokat is, akik hozzá közel állók, illetve a környezetében léteznek

¹² Tánczos 2006. 8.

¹³ Tánczos 2006. 9.

¹⁴ Turner i.m. 14.

¹⁵ Csíkszentdomokoson történt, hogy a násznép az esküvő alatt pánikba esett az oltáron egyszer csak „repdesve égő” gyertya láttán. Az esküvő félbeszakításának gondolata is felmerült, „mert rossz” jelnek tekintették. És beigazolódtott: „a férfit egy év múlva halálos baleset érte”.

A rituális szimbólumok a szokáson belül füzért alkotnak, a rítusok célirányos láncolatában folytatnak eszmei, érzelmi jel-diskurzust, melyek a maguk módján éppen úgy viszik előre az eseményeket a végkifejlet fele, akár a rítuslánc verbális részei. A szó és szimbólumok folytonos szinkretikus szimbiózisa által valósul meg lépésről-lépésre az átmenetel, a sorsfordulat (rituális beavatások, perefernum kiadása, lakodalmi percc kivétele, leszedése, mágikus gyógyítások, a haldokló megkerítése stb.).

A rituális szimbólumok, a szimbolikus rítusok a vágy rítusai. Az emberi vágyak elérésének mágikus eszközei is, az emberi vágyak elérésének, beteljesülésének remény-rítusai. Ezek kimondására, megfogalmazására a szómágia, a deklamáció erőtlenség elégtelen. A képben, csak szimbólumban megfogalmazott vágy-rítus a siker: a révbejutás reményét fokozza vagy garantálja.

A rituális szimbólumok is folklór-szimbólumok, viszont a felvonultatott sajátosságok alapján úgy gondolom, mégis külön besorolást, egyfajta autonómiát érdemelnek.

Meglátásaimmal, értelmezéseimmal túl kívánok lépni ama néprajzkutatói szemléleten, mely elsődlegesen a kultúra közvetlenül érzékelhető aspektusait ragadja meg. Kutatói hitvallásom valamennyi termése nem más, mint elmondani, megörökíteni valami lényegeset az emberről, a székely-magyar azon részéről, ami az emberiség történelem előtti része volt.

A tárgy és rituális jelképek tartományán túl néhány tanulmány jelkép értékű emberekről is szól néprajzi szemmel: egy székely Odüsszeuszról (*Egy optimista fogolytörténet*), a folklórszítika Nestoráról (*Mihai Pop köszöntése*), Jézus, Keresztelő szent János rejtélyes, nem az egyház által kanonizált, vagyis népi kultuszáról (*Jézus képe a búzaszemen, Szent János napi allegorizálás, Nyári Szent János napjáról, másképpen*) stb.

Nem titkolt szándékom példázni azt a tényt, hogy a feltárt és szemelvényesen bemutatott szimbólum-tudás és ismeret a maga nemében, körében nagy tudás is tud lenni. Vagy azzá lehet, mert hatalmasan régi: ezért hiteles és ezért modern.

Míg a monográfiák, filmes nyelvvel szólva, „total plan”-ba hozzák ezeket, a kötet tanulmányai a részletekre fókuszálnak.

Csíksereda, 2011-05-02.

BALÁZS, Lajos: Székely-Magyar Ritualistic Symbols

According to a symbologist, the human existence will always have domains that only the world of symbols will be able to express.

Such a domain is the world of fate changing customs: that of birth, of finding a partner, of death and of sexuality. In these fields, spoken language is not enough to express occurrences, thoughts, wishes and feelings. Not even today. We need myths, mythical situations, we need symbols, because without them, fate changing occurrences are not able to build collective memory.

The studies of this book fight against the autocracy of the bare word in the field of communication. They present ritualistic symbols of the folklore that are able to make a connection between rationally unconnectable things and phenomena by means of visual language. They reveal processes through which the exclusively text-based communication gets richer. They prove the fact that a nation lives and survives not only in its language but in its traditions and ritualistic language as well.

The studies pay particular attention to dynamic symbols that take an active part in the realization of rites, in keeping alive wishes, ideals and hopes. For example, certain tree species (pine), flowers, fruits (apple, pear, plum), vegetables (carrot), candles etc. Turner calls these “multi-vocational symbols”. At the same time, we could call them trained symbols, depending on the direct situation of their use, the human wish and the interest of the will.

